

МОНОГРАФИИТЕ НА ЗИНА МАРКОВА

П. Косева

Косева, П. Монографиите на Зина Маркова

В статията са разгледани основни моменти от три труда на Зина Маркова (1940–2004) – монографиите „Българската екзархия 1870–1879 г.“, „Българското църковнонационално движение до Кримската война“ и „Четата от 1868 година“. Източник на вдъхновение за българската изследователка са борбите на българите за политическо и духовно освобождение. Изследванията на Зина Маркова са значими не само от гледна точка на сериозността на написаното в тях, но тяхно достойнство е и откриването и маркирането на проблеми, подлежащи на бъдещи проучвания.

Ключови думи: Зина Маркова, екзархия, църковно национално движение, четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Косева, П. Монографии Зины Марковой

В статье рассматриваются формирование и деятельность болгарского ученого проф. Зины Марковой (1940–2004). Специальное внимание уделяется трем монографиям исследовательницы, посвященным борьбе болгар в период Возрождения за независимую церковь, ранней деятельности Болгарской экзархии и отряду Хаджи Димитра и Стефана Караджа 1868 года.

Ключевые слова: Зина Маркова, экзархия, церковно-национальное движение, отряд Хаджи Димитра и Стефана Караджа.

Koseva, P. Monographs by Zyna Markova

The paper analyses the life and scientific activities of one of the Bulgarian historians prof. Zina Markova. Three of her books are especially commented. Two of them study the struggle for independent national church during the period of Bulgarian National Revival and the third one – the group of warriors of Hadzi Dimitar and Stefan Karadza (1868).

Keywords: Zina Markova, echzarchy, national church movement, Hadzi Dimitar and Stephan Karadza.

Зина Костадинова Маркова е родена на 23 юли 1940 г. в Пловдив. Израства в семейството на Елена и Костадин. Майка ѝ е учителка, а баща ѝ притежава художествените заложби да рисува и да пише стихове. Зина израства и се оформя като личност в следвоенното време на ранния социализъм – време, изпълнено с редица трудности. Средното си образование завършва в Пловдивската гимназия „Иван Вазов“. През 1959 г. бъдещата историчка за кратко работи в цигарената фабрика „Родопи“, но скоро след това кандидатства успешно за специалност история в Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

През 60-те години на ХХ век във Философско-историческия факултет преподават Александър Бурмов, Димитър Косев, Христо Гандев, Туше Влахов, Петър Петров и др. В тези години като асистенти работят бъдещите видни представители на българската историческа наука като Николай Генчев, Александър Фол, Васил Гюзелев, Илчо Димитров и др. Зина Маркова се отличава с нестандартното си поведение и благодарение на него си спечелва негативното мнение на някои от колегите си, и особено на комсомолските ръководители. По време на студентска бригада тя дори е заплашена с отстраняване от университета, поради разпространението на „упадъчен буржоазен морал“. Формиралото се у нея отрицателно отношение към съществуващия политически режим се запазва и занапред и по-късно тя участва в основаването на Клуба за гласност и преустройство (03.11.1989) в навечерието на демократичните промени у нас. В първите години от следването си Зина Маркова проявява засилен интерес към археологията, но след това насочва интересите си в областта на Българското възраждане, като немалка заслуга за това има влиянието, което ѝ оказва проф. Христо Гандев. Не е без значение и фигурата на акад. Димитър Косев, който по това време е ректор на университета. Точно той е човекът, който забелязва качествата на Зина Маркова и още в студентските години ѝ възлага задачата да направи цялостно изследване за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. По-късно на тази база тя издава и монографията си за четата (вж. по-нататък в настоящата статия).

На 1 януари 1966 г. Маркова е назначена за редовна аспирантка на проф. Иван Унджиев в Института по история към Българската академия на науките. Темата на дисертацията ѝ е: „Главни моменти в развоя на българската църковноосвободителна борба до Кримската война“ – тема, която е успешно защитена в края на 1969 г. Година след защитата на дисертацията си младата изследователка е назначена за научен сътрудник. По това време Институтът по история се е утвърдил като стабилно научно-изследователско звено към БАН и там работят едни от най-качествените кадри по история в България. В ръководената от проф. Иван Унджиев секция „Възраждане“ тогава работят Крумка Шарова, Горан Тодоров, Бистра Цветкова, Николай Жечев и др.

Трудовете на Зина Маркова се основават на широка и стабилна изворова база, всеки детайл в тях е предварително проверен. Творчеството ѝ обхваща шест книги, седем тома с документи и спомени и множество студии, статии, рецензии и отзиви. В съвременната историческа наука трудно се намират контрааргументи на твърдения, изградени от нея. Тя съзнателно избягва излишното теоретизиране и набляга на работата с извори. Още в началото на изследователската си дейност тя публикува за пръв път един важен документ, свързан с темата, по която работи тогава: „Законът на Хаджидимитровата чета“. Работата ѝ с документи продължава и през 70-те години на ХХ в. Зина Маркова публикува любопитни дипломатически доклади за Бургас и Бургаския регион през Възраждането, които открива в съветските архиви. Тези доклади съдържат интересна информация относно културния и стопанския живот на българите. Малко по-късно съвместната ѝ работа с Елена Стателова води до появата на бял свят на том със спомени за Учредителното събрание в Търново¹. Документален том, в чиито авторски състав влиза и Зина Маркова, е посветен на архива на фамилията Хаджитошеви². Участието ѝ в този том е от важно значение за развитието на изследователката, тъй като по този начин тя участва в първия успешен проект в България за обработване и представяне на подобен обемен семеен архив. Друг съществен проект, в който Зина Маркова участва, е издаването на документална поредица, свързана с българо-руските отношения и връзки в периода 1856–1876 г.³ Нейната работа е съсредоточена около представянето на непубликувана дипломатическа кореспонденция между Министерството на външните работи в Петербург и Руското посолство в Цариград, както и документите, излезли от съответните консулства в българските земи и съседните балкански страни.

Съпругът на Зина Маркова – Симеон Ангелов, е бил български посланик в Париж и това ѝ дава шанса през 90-те години да работи със семейния архив на графовете Дьо Бурбулон. Като един деен човек, тя се възползва от предоставената ѝ възможност и публикува „Български дневници“ на граф Робер дьо Бурбулон⁴. В семейния архив на споменатите графове българският учен попада на документи, разкриващи моменти от ежедневието на дворцовия живот в София по времето на Фердинанд и Борис III. Заслуга на Зина Маркова е и пускането за първи път в научно обръщение на документи от библиотеките и архивите на Москва и Ленинград⁵. Използвани са документи с руски, български, английски, френски и гръцки произход и са проследени основните принципи на официалната руска политика.

Пламен Божинов, научен сътрудник към Института по история към БАН, с интереси в областта на Българското възраждане, новата балканска и европейска история, разграничава два периода в творчеството на Зина Маркова. Първият обхваща времето от 1966–1967 г. до втората половина на 70-те години на ХХ в., когато основните ѝ занимания са свързани с четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и църковнонационалното движение до Кримската война. Вторият период е от края на 70-те–началото на 80-те години и продължава до средата на 90-те. Научният интерес на изследователката по това време е концентриран около Екзархията. Със защитата на своето изследване „Българската екзархия 1870–1879 г.“ Маркова получава научна степен „доктор на историческите науки“.

Монографичните трудове на Зина Маркова са събрани в първи том на „Избрани съчинения“, с подзаглавие „Монографии“, издаден от Академичното издателство „Проф. Марин Дринов“ през 2007 г. Първата монография носи заглавието „Българското църков-

нонационално движение до Кримската война“. Първото му издание е направено през 1976 г. от издателството на Българската академия на науките. В периода преди 70-те години на XX в. марксистките историци пренебрегват в известна степен темата за българската църковнонационална борба, защото считат тази тема за достатъчно разработена, от една страна, и, от друга, защото усилията са насочени към проучване на проблемите на социално-икономическото развитие и на национално-революционното движение през Възраждането.

Българският църковен въпрос възниква през втората четвърт на XIX век. Наложеният от османците църковноадминистративен статут на Балканите поставя българите в неблагоприятно положение. Българите, за разлика от останалите балкански народи, които в една или друга степен запазват църковнонародностната си автономия, са лишени в продължение на близо пет века от собствена църковна организация и са били подчинени на чужда църковна власт. Движението за възстановяване на църковната независимост, придобило мащабите на общонародна борба с националнополитически характер, е специфична проява именно на българската национална революция. По своята мащабност това движение е една от най-крупните прояви в българската възрожденска история.

В предговора си към монографията, посветена на църковната борба до Кримската война, Зина Маркова прави обзор на съществуващите до момента изследвания. Списъкът на литературата е значителен, но в центъра на научния интерес стои вторият период от развоя на борбата, т.е. периодът след Кримската война. Началният етап на църковното движение е само откъслечно застъпен в историческата литература. Това обстоятелство дава мотивация на авторката да насочи вниманието си към борбата на българите срещу гръцката църковна власт в периода от 40-те до първата половина на 50-те години на XIX в., като за горна граница приема 1856 г. При проучването си Маркова стъпва на трудовете на Тодор Бурмов⁶, Йордан Георгиев и Иван Снегаров, които разглеждат конфликтите между гръцките владци и населението във Враца и Видин, Петър Ников⁷, Михаил Арнаудов⁸. Зина Маркова работи и с извадки от рапортите на полския агент в Цариград Михаил Чайковски и документи на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски за периода 1844–1848 г., което става възможно, благодарение на документалната публикация на Ванда Смоховска-Петрова. Особено полезни за работата ѝ се оказват статиите и студиите на Георги Раковски, отнасящи се до църковния въпрос. В изследването ѝ са използвани и общи трудове върху Българското възраждане на изследователи като Иван Шишманов, Боян Пенев, Христо Гандев и др. Специални благодарности авторката отправя към проф. Николай Генчев, който ѝ предоставя документи, издирени от него във френските архиви, както и на к.и.н. Надя Данова и доц. Васил Гюзелев. Безспорно достойнство на книгата ѝ е, че тя е първият след Втората световна война опит за монографично изследване на движението за църковна независимост на българите до 1856 г. Специално внимание е обърнато на социално-икономическите изменения в българското общество през втората четвърт на XIX в.

В „Българското църковнонационално движение до Кримската война“ основната тема е съсредоточена върху края на българската автокефална църква и на българския народ под властта на Цариградската патриаршия. Отрицателни за Търновската патриаршия се оказват разединението сред българското духовенство и експанзията на Цариградската патриаршия. През втората половина на XIV век започва процес на отпадане на някои епархии от Търновски диоцез и църковният център там постепенно придобива второстепенно значение. Що се отнася до останалите църковни центрове, след смъртта на Стефан Душан през 1355 г. Охридската архиепископия става самовластен авторитет сред населението в Македония и укрепването ѝ позволява отклоняването на църковната експанзия на Сръбската и Цариградската патриаршия. Видинска митрополия е подчинена на Патриаршията – нещо, което било част от стремежа на Иван Срацимир да демонстрира независимост от Търново статут. Унищожаването на Търновската патриаршия става в периода 1416–1438 г.

Тежък етап за Цариградската патриаршия настъпва с превземането на Константинопол през 1453 г. Тя става част от системата на Османската империя, но запазва много от правата си. Така например тя има правото на правораздаване в патриаршеското, митрополитските и епископалните съдилища, притежава законодателна власт главно в областта на частното право, има имунитет по отношение на турската съдебна власт, както и финансово-икономически имунитет. Системата за събиране на данъците от Патриаршията в общи линии бива запазена. Тази институция придобива ръководна роля в сферата на духовно-културния живот на подвластните на османците християнски народи. Зина Маркова характеризира положението на Патриаршията като „държава в държавата“. Тя проследява фискалната дейност на гръцката църковна власт в българските земи, посочвайки, че отношенията между османската власт и Цариградската патриаршия са изградени до голяма степен поради материална изгода. На базата на съществуващите дотогава научни изследвания и пуснатия в научно обращение изворов материал, Зина Маркова проучва данъчната дейност на гръцките архиереи в българските земи през XVII–XIX в. Именно в спецификата на материалните взаимоотношения тя вижда възникналата между българския народ и гръцките архиереи пропаст. По-късно, през втората четвърт на XIX в., при подходящите обществени условия тази пропаст ще прераствне в открита борба на българския народ срещу Цариградската патриаршия. Относно характера на тази църковна институция, изследователката споделя мнението на Петър Ников: „Силна власт, но власт чужда, носителка на чужди идеали, болна или неволна разсадница и крепителка на гърцизма в България, равнодушна, а после и неприятелска към българската идея, език и националност, невежествена, устремена преди всичко към това да изкористи и ограби населението, тая власт не е могла да извика симпатии, а само недоволство, тайно или явно...“.

Търсенето на причините за едно или друго събитие винаги присъства в списъка със задачи на историка. Според Зина Маркова причините за църковнонационалното движение на българите трябва да дирим предимно в развитието на самото българско общество, в комплекса от социално-икономически, политически и идейни изменения, настъпили в него в десетилетията, предшествващи поставянето на българския църковен въпрос. Осемнадесети век е векът на Просвещението за Европа и на френската буржоанододемократична революция, появяват се и се разпространяват идеите за националността. През XVIII в. Паисий Хилендарски разказва и ратува за българската църква. Сред останалите балкански просветители също възникват идеи за отделяне от Цариградската патриаршия и изграждането на църковни организации на национална основа. Всичко това оказва силно въздействие върху съществуващата в българските земи атмосфера, а създаването на гръцка автокефална църква през 1833 г. изиграва ролята на пример за следване.

Никое събитие в историята не се случва изолирано от света около него и българският църковен въпрос също има своите външнополитически измерения. Те намират място в посочената по-горе монография на Зина Маркова. Развоят на борбата между българския народ и Цариградската патриаршия зависел от някои външни фактори, които в различни моменти затруднявали или улеснявали църковния въпрос. Още в началната си фаза българо-църковната разпра надхвърлила рамките на вътрешен за Османската империя проблем. Г. С. Раковски дори нарича този проблем „малък източен въпрос“, тъй като по отношение на него се проявила традиционната конкуренция на Великите сили за влияние в Османската империя. Тук били намесени интересите на Русия, Франция, Полша, Англия.

Като тълкувание на термина „църковен въпрос“ Зина Маркова дава следната формулировка – това е въпросът за отхвърляне на властта на Цариградската патриаршия и учредяване на самостоятелна църква. Останалите балкански народи също имат неразбиранелства с Патриаршията, но единствено в българските земи конфликтът с нея прераства в продължителна всенародна борба, насочена към признаване на българската нация сред останалите източноправославни народи в Османската империя. Според Маркова не

са основателни твърденията, че църковното движение е плод на външни внушения. Църковната борба е мирен етап на националната революция, тъй като по форма и методи тя е легално движение, основаващо се на редица реформени актове, издадени от тюркското правителство, и не е пряко насочена срещу османската власт. Напротив, в прошенията и молбите се визира лоялност към султана. В хода на това национално движение авторката вижда средство за натрупване на политически опит и укрепване на националното съзнание. За нея то представлява школа за изграждане и формиране на български обществени и политически дейци, които по-късно ще имат важна роля в дейността за освобождение и в политическия живот на свободна България.

В монографията „Българското църковнонационално движение до Кримската война“ се стига до някои важни заключения по отношение на църковната борба. Църковното движение започва в отделни градски центрове с участието на по-заможните и образовани българи и постепенно се разраства сред по-голямата част от българския народ, включително и сред бедните градски и селски слоеве. Борбата за църковна независимост става всенародна след Кримската война. Но монографията показва, че и преди това църковното движение е по-масово, отколкото се е смятало. През 40-те и 50-те години на XIX в. борбата между гръцките владци се разгаря в по-голямата част от българските земи – Северозападна и Централна България, Северна Тракия, части от Македония и с участието на българската емиграция в Русия и Румъния и Цариградската българска колония.

Друг монографичен труд с важно значение, излязъл изпод перото на Зина Маркова, е „Българската екзархия 1870–1879 г.“. Първото издание е от 1989 г. и е осъществено от издателството на Българската академия на науките (дн. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“). С фермана от 27 февруари 1870 г. е възстановена след близо петвековно чуждо църковно господство самостоятелната българска църква (макар и със статута само на Екзархия), която е втората по значение институция с общобългарско значение след държавата. Тази победа е извоювана със собствените сили на народа и е един от най-важните моменти в българското национално битие. До издаването на тази монография към началната история на българската църква не е подхождано като към самостоятелна тема на изследване, а като към заключение, послепис на църковнонационалното движение. Маркова не е съгласна с Петър Ников, според когото в 1872–1873 г. е било постигнато „пълно“ прилагане на фермана с избора на екзарх и като горна граница в изследването си тя приема края на Временното руско управление и влизането в сила на решенията, наложени от Берлинския конгрес. В посочените хронологически рамки авторката се опитва да представи църковната институция на по-широк исторически фон, като отчита различните аспекти на нейното съществуване и функции в живота на възрожденското общество през 70-те години на XIX в. Според нея Екзархията не бива да се идентифицира с централното ръководство, с няколкото личности, които я възглавяват, а да се разглежда като широка, с повсеместно присъствие национална организация. Това нейно схващане се оказва от полза за изграждането на по-пълна и реална представа за същността на Екзархията. Зина Маркова проследява историята на тази институция през 70-те години по две условни линии – като трети етап на църковнонационалното движение и като начален етап в дейността на църковната институция. Тя изтъква, че актът за учредяването на Екзархията едновременно е и не е решение на църковния въпрос или по-точно не е неговото окончателно решение.

Монографията на Зина Маркова е първият опит за цялостно разглеждане на Екзархията. В проучването си тя се опира на биографични изследвания, направени от българския патриарх Кирил, който е първият, използвал по-задълбочено официалната екзархийска документация; на Юбилейния сборник на Църковно-историко-архивния институт към Българската патриаршия по повод на 100-годишнината от Априлското въстание; на трудовете на Петър Ников, Тодор Събев⁹ и др. Историята на Екзархията до 1879 г. е в периферията на изследователския интерес и в тази връзка Маркова изтъква, че историческата ни наука е длъжна на темата „Екзархията през 70-те години“. Отчитайки това, самата тя се заема с изплащането на този „дълг“.

Учредяването на Екзархията е постижение на утвърждаващата се българска нация. Във фермана тя е проектирана като полусамостоятелна църква със значителна автономия. През есента на 1872 г. с настъпилата схизма елементите на подчиненост на Цариградската патриаршия стават неприложими. В същото време напълно реална е зависимостта на Екзархията от гражданската власт, която се проявява при утвърждаването на екзархийския устав и назначаването на избраните екзарх и митрополити чрез султански берати. Учредяването на Екзархията е акт с безспорно значение, но ферманът има формален характер, тъй като е издаден без съгласието на Патриаршията. Затова от този момент нататък най-важен става въпросът за действителното му прилагане.

В началните глави на монографията Зина Маркова коментира народно-църковния събор от 1871 г. и екзархийския устав. Тя потвърждава съществуващото в литературата мнение, че екзархийският устав е с либерален дух и предвижда напредничави и демократични учредения и наредби. Уставът по своята същност е стъпка напред за българската законотворческа мисъл и част от развитието на православно управленско законодателство изобщо. Той обаче не може да бъде пълноценно реализиран на практика, поради различни промени, настъпили в развитието на българската историческа съдба. От особено значение е фактът, че за пръв път в многовековното съществуване в рамките на Османската империя е създадена и официално призната от властта една общобългарска институция. Българите получават възможността да изградят основите на управлението на своето духовно ведомство. Зина Маркова оценява съставянето на екзархийски устав като начало на българската законодателна дейност в новото време. Тя открива прилики в поведението и вижданията на народните представители, присъствали на Народно-църковния събор и Учредителното събрание от 1879 г. в Търново. Обект на интерес е и схизмата от септември 1872 г. между Екзархията и Патриаршията. Периодът до средата на 1873 г. е един от най-напрегнатите за младата българска църква, тъй като тогава тя е изправена пред враждебността на Цариградската патриаршия и нелоялността на турското правителство. Въпреки това ръководителите ѝ, и особено Антим I, показват устойчивост и последователност в отстояването на извоюваните права. В изследването на Зина Маркова присъстват и вътрешните конфликти и противоречия. Тя разглежда двете основни течения – на умерените и крайните, възникнали вследствие на различни мнения по въпроси като териториални граници на Екзархията, местоположение на седалището, външнополитическа ориентация и др.

Не всички територии, населени с българи, влизат в диоцеза на Българската екзархия. Член 10 от фермана за учредяването ѝ се отнася до т.нар. спорни епархии и на негова основа българите от тези епархии бързат да докажат своето мнозинство чрез подписи под специално съставени махзари. Зина Маркова различава три категории спорни епархии. Към първата група принадлежат Скопска, Поленинска, Охридска, Пелагонийска и Неврокопска епархии и характерно за нея е наличието на упорито и продължително движение за присъединяване към екзархийския диоцез. Втората група включва епархии, в които движението започва сравнително по-късно и има ограничени постижения през доекзархийския период, но е сигурно свидетелство за българския характер на съответните територии. Към тази група принадлежат Воденска, Струмишка, Мелнишка и Серска епархии. Третата група спорни епархии, представена от Мъгленската, Костурската и Дебърската, се характеризира с ограничени и спорадични прояви до издаването на фермана. Правейки обзор на църковнонационалното движение в Македония до 1870 г., Зина Маркова стига до извода, че с някои изключения (Скопска и Поленинска епархии), то започва по-решителните си стъпки през 60-те години на XIX в. – нещо, което се наблюдава и в други периферни земи като Добруджа, Причерноморието и Одринска Тракия. Тя спира вниманието си и на появата на термините „македонизъм“ и „македонски въпрос“, които възникват именно през 70-те години, за което спомагат впечатленията на П. Р. Славейков и унгарския консул в Призрен Липих, който пише: „Скопските българи започват да се считат като един македонски откъслек от цялата нация, отделен от собствено дунавските българи“.

Авторката отбелязва, че през 1870-те години съществува борба между Екзархията и Патриаршията не само по отношение на спорните епархии, но и в райони, поименно посочени във фермана като части на българския църковен окръг (например Варна, Пазарджик, Русе и др.). Не навсякъде екзархийската власт се установява безпрепятствено, тъй като на много места живеят привърженици на Патриаршията, които ожесточено се борят за своите интереси. Освен това ферманът бива нарушаван нееднократно и от самата турска власт. До 70-те години на XIX в. борбата за отхвърляне на зависимостта от Цариградската патриаршия и присъединяване на спорни територии към българската църква постига частични резултати – разпространяване на българското богослужение, български общини, увеличаване на броя на българските училища.

Важен аспект е този, свързан с начина на управлението на Екзархията. Особено необходимо е признаването на българската национална общност чрез официалното ѝ присъединяване към екзархийските рамки, тъй като в противен случай се създават реални предпоставки за откъсването или претопяването на части от българското население. Опасността за дезинтеграция на българската общност е действителна, тъй като националните доктрини на съседните на българите страни са особено агресивни в този период и гръцките институции провеждат целенасочена асимилаторска политика. В края на разглеждания в монографията период Екзархийският диоцез включва 16 епархии в географските рамки между Дунав и Стара планина, в Северна Тракия и частично в Македония, като чрез проведен плебисцит са добавени и Скопска и Охридска епархии. Осъществени са добри връзки между митрополитите на епархии и екзархийската управа. Както Зина Маркова отбелязва, „чувства се стремеж към търсене на колективното мнение“, което е от полза за управленския и административен опит на българите. Тя спира погледа си върху машинациите около смяната на българския екзарх не само защото е важен за самата институция момент, но и защото добре показва зависимостта на църквата от правителството и грубата намеса на Високата порта във вътрешните, формално автономни сфери на православните институции. Според чл. 4 от фермана председател на българската църква се избира след предварително получено съгласие от султана. Такова съгласие е дадено на 11 февруари 1872 г. Уреждането на подобни важни проблеми, както и на такива, касаещи ежедневието, в крайна сметка зависят от разрешение или одобрение от страна на Високата порта. Четейки протоколите, свързани с Екзархията, Маркова се учудва от формализма и бюрокрацията, с които се е сблъсквало екзархийското ръководство всеки ден. Впечатление прави и корумпираната система. Макар че има недостиг на средства, в документите на Екзархията винаги присъства перото „бакшиши“. Акцент е поставен и върху финансовото състояние на българската институция, по повод на което изследователката пише: „Беден е българският народ, бедна била и църквата му. А бедността, както някой бе казал, не е грях, но не е и предимство. Тя води до потиснатост, до отсъствие на самочувствие, до примиряване със съдбата на несвободен, на зависим“.

Зина Маркова разглежда Екзархията като един нов етап в българското самоуправление. Тази институция има редица достойнства в качеството си на официално признат от османските власти орган. Епархийските, казалийските и махалийските съвети съчетават традицията и новото, постигнато по силата на църковнонационалната борба. Екзархът и митрополитите са посредници между властта и населението и по същество се проявяват като защитници на българите по отношение на насилието и произвола, като правото на защита е регламентирано в документи, издадени от самата Османска държава. Екзархията има важно значение за развитието на възрожденската ни култура и просвета. С нейното съдействие значително се разраства мрежата от български училища. В монографията е изтъкнат още един много интересен факт – една църковна по своята същност институция спомага за светския характер на новобългарското образование. Екзархийските представители на практика действат повече като реформатори и просвещенци.

Не всичко върви безпроблемно за Екзархията. Османската бюрокрация създава редица трудности за развитието на просветата през 70-те години на XIX в. В стремежа си към обективност, Маркова изтъква и някои от минусите на българската институция, като по този начин не пропуска да представи и другата страна на монетата. Емигрантските

дейци критикуват действията на Екзархията. В нападенията си те не отчитат много от съществуващите фактори, но въпреки това в твърденията им се съдържа доза истина, тъй като не във всички епархии архиереите подхождат с нужната сериозност към проблемите.

Дискусионен момент, свързан с Екзархията, е нейното отношение към революционноосвободителното движение. Има две основни противоположни мнения в тази посока. С. Дамянов¹⁰ дава негативна, крайна оценка. С обратен знак е оценката на Т. Събев¹¹, който изтъква аргументи за неиздържаността на горната теза и макар да подхожда с пристрастие, въвежда нови факти в дискута. Във връзка с този въпрос проф. Зина Маркова изтъква, че е необходим подход, отчитащ същността и характера на Екзархията и целите, които тя си поставя. Екзархията възниква като легална институция и това предполага, че средствата, които ще използва за постигане на поставените задачи, също ще са легални и съобразени с османската власт. Екзархистите по принцип са привърженици на еволюционализма и не приемат въоръжената борба и революцията като метод за извоюване на победи. Маркова посочва, че въпреки тези си убеждения, Екзархията не е против действията на революционерите, симпатизира им, но официалната ѝ позиция няма как да бъде различна от заявената по обясними причини.

В заключителната си оценка за Екзархията Зина Маркова споделя мнението, че тя води правилна и съобразена с традициите политика в областта на просветно-културното дело. Екзархийската институция има водеща роля за националното обединение и развитието на националната идея и се превръща в символ на победата на българите в дългата и трудна борба с Цариградската патриаршия. „Школа за натрупване на управленско-административен, общественически и политико-дипломатически опит“ е определението, което изследователката дава на общобългарската институция, с което кратко, точно и ясно маркира основните функции, които изпълнява Екзархията, и значимостта, която тя има за развитието на българската нация. Изследването на Зина Маркова, посветено на Екзархията, е с особена значимост, защото в центъра му е поставена една от първите общобългарски институции на новото време. Проследяването на развитието ѝ е важно за разбирането на последвалите процеси в българското общество и начина на мислене на институционално равнище.

Зина Маркова посвещава монографичен труд на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, озаглавен „Четата от 1868 година“ и излязъл на бял свят през 1990 г. Двайсетина година преди появата на този труд изследователката публикува малка книжка на същата тема: „Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа“. Тя представлява опит да се обхванат най-съществените страни на четата – подготовка, състав, действия, отражение, в контекста на освободителното движение през 50-те и 60-те години на XIX в. и на фона на международната ситуация във връзка с Източната криза. Изследването от 1967 г. обобщава дотогавашните постижения на историографията. Тази публикация дава тласък на нови проучвания по темата и осмисляне на ролята и значението на четническата инициатива като част от цялостното развитие на революционноосвободителното движение. В монографията „Четата от 1868 година“ по-подробно са разгледани онези моменти, във връзка с които е възможно да се поднесат нови сведения и идеи. Такива например са моментите около подготовката и организацията на четата, за обстановката в Европа и на Балканите, за несъгласието между Великите сили по отношение на това как трябва да се реагира на българската проява, за отношението на българската общественост към четата. По-лаконично е представен бойният път на бунтовниците. Зина Маркова отбелязва, че трудът ѝ не е изчерпателна история на Хаджидимитровата чета, а има за цел да подтикне към по-нататъшни изследвания.

В монографичния труд на Маркова са представени разсъждения, свързани с подготовката и организацията на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. В случая става въпрос за по-широка и масова акция в сравнение с предишни чети. Авторката оспорва мнението, намерило израз в по-старите съчинения, че това дело дължи осъществяването си основно на своите водачи. Според нея за добрата подготовка на четата значение имат

ред еднакво важни фактори: неколкomesечната усиленa работа на войводите и техните съмишленици, готовността на революционнo настроените емигранти да участват в предстоящата борба и сравнително широката обществена подкрепа на емиграцията в Румъния. Щo се отнася до самия замисъл на революционерите, Зина Маркова посочва, че това e събитие, което символизира една воля, една сила, един подвиг. Тя изразява възхищение от факта, колкo различни личности и съдби са събрани от една идея и колкo разнообразни характери са слети в едно цяло в името на общата цел.

Броят и съставът на четата са въпроси от съществено значение, на които много изследователи се опитват да намерят отговор. В различни източници числеността на четниците e 124, 125, 128 души. Панайот Хитов изброява 110 души, а Христо Македонски e категоричен, че точният брой e 128. Според Зина Маркова въпросът все още остава открит. В приложения към изследването ѝ списък на четниците са посочени 125 души, като са дадени и кратки биографични данни за тях. Разбира се, съдържанието на изследването включва и биографични сведения за водачите на четата. Хаджи Димитър и Стефан Караджа започват своето служене в името на народа като хайдути, а по-късно двамата заедно представляват „сполучливо съчетание за съвместна работа, изпълнена с много опасност и риск“. Сред хората в четата се открояват личности с немалък обществено-политически опит и с ясното съзнание за делото, на което се посвещават. Но не e възможен точният анализ на социалния състав, тъй като за повечето четници липсва необходимата информация. Това, за което има сведения, e, че от 33 четници 27 произхождат от занаятчийско-търговски семейства. Известно e също така, че по-голямата част от четниците са родени в градове като Копрившица, Котел, Елена, Дряново и др., които са изявиени за времето търговски и занаятчийски центрове. По отношение на опитността на участниците в четата, се наблюдава наличието както на четници, сражавали се за първи път, така и на такива, които имат богат боен опит зад гърба си.

В края на юни 1868 г. пригoвленията в общи линии са привършени. Четата стъпва на българска земя през нощта на 6 срещу 7 юли. Преминаването ѝ през Дунава не остава незабелязано от османските власти и по следите ѝ e изпратена потеря. Зина Маркова разглежда тактиката на четата по време на сраженията. Налице e добра преценка на терена. Кориите, в които се разполага бойната дружина по време на първите три битки, са на височини, което дава възможност за добър поглед и обстрел. Най-често четниците прибягват до кръгова отбрана. Прикриват се зад саморъчно издълбани окопи и изразходват мунициите си предпазливо. Обикновено изчакват неприятелят да открие стрелбата, след което по команда стрелят съсредоточено и залпово. С умела тактика се отличава и начинът, по който четата се оттегля от полесражението. Четниците са наясно, че откъм страната на Балкана най-често се поставят охранителни постове и, използвайки обходен маньовър, се отправят на север, заобикалят ги, след което поемат на юг. Въпреки всички качества на четата, по-многобройният противник надделява и разправата с разбунтувалите се българи от страна на „властта, бруталната власт“ e безмилостна. В изследването на Зина Маркова може да бъде открита информация относно този момент от съдбата на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Основавайки се на различни документи, авторката проследява действията на Мидхат паша, за когото целта не била справедлива присъда, а даване на пример за назидание.

Изследователката отделя място в монографичния си труд за международния отзвук от действията на четата от 1868 г. и на начина, по който тя била възприета в българското общество. Бунтовническите начинания на обединените под знамето на Хаджи Димитър и Стефан Караджа e прието като продължение на започналата с Критското въстание криза (1866–1869) и получава широк отзвук на Балканите и в Европа. В различните дипломатически доклади прозира отношението на Великите сили спрямо българското националноосвободителното движение. Последната част от монографията e озаглавена „Безсмъртието“ и изборът на това заглавие съвсем не e случаен. Нежеланието да се приеме гибелта на борците за свобода води до раждането на легенда за безсмъртието на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – явление, което Зина Маркова определя като „плод

на тънкия поетичен усет на нашия народ“⁴. На подвига на четата са посветени редица стихотворения, народни песни и публикации в периодичния печат. Това прави силно впечатление на Великите сили, които започват да осъзнават настъпващите в българската провинция на Османската империя промени.

Със своята последователна и особено задълбочена мисъл, взискателен поглед в изворите и вникване в детайла, Зина Маркова оставя след себе си значими трудове, които заемат своето достойно място в редиците на историческите изследвания. Борбата на българите за политическо и духовно освобождение е изворът на вдъхновение за нея и като резултат от него българската историческа наука се сдобива с ценни монографии, посветени на конкретни прояви на четническото движение и на църковноосвободителната дейност. Трудовете на Зина Маркова – тук разгледаните и не единствено те – са значими не само от гледна точка на сериозността на написаното в тях, но тяхно достойнство е и откриването и маркирането на проблеми, подлежащи на бъдещи проучвания.

¹ Спомени за Учредителното събрание от 1879. Съст. Елена Стателова, Зина Маркова. С., 1979. Анализирани в статията съчинения са според публикациите в: *Маркова, З.* Избрани съчинения. Т. 1–2. С., 2007–2008. За жизнения и творческия ѝ път срв. *Sine Ira Et Studio*. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова. С., 2010.

² Семейен архив на Хаджитошеви. Т. 1 (1751–1827). Съст. Кирила Възвъзова-Каратеодорова, Зина Маркова, Елена Павлова-Харбова, Васил Харизанов. С., 1984.

³ Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. 1, ч. 1. С., 2003.

⁴ Граф дьо Бурбулон, Р. Български дневници. Съст. и научна редакция проф. Зина Маркова. С., 1995.

⁵ Русия и българския църковнонационален въпрос 1856–1864. С., 1984.

⁶ *Бурмов, Т.* Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902.

⁷ *Ников, П.* Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения. С., 1971.

⁸ *Арnaudов, М.* Иларион Макариополски и българският черковен въпрос. С., 1925.

⁹ *Събев, Т.* Учредяване и диоцез на Българската екзархия. С., 1973.

¹⁰ *Дамянов, С.* Православната църква и българската национална революция. – В: *Православието в България*. С., 1977.

¹¹ *Събев, Т.* Българската православна църква и националноосвободителното движение. – В: *Априлското въстание и българската православна църква*. С., 1977.